

ПОЗИТИВНИЙ ОБОВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ: ЕКОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

THE POSITIVE DUTY OF THE STATE: ECOLOGICAL APPROACH

Скоромний Д.А., к.ю.н.,

докторант кафедри кримінального права та кримінології

Одеський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню проблематики екологічного розуміння позитивного зобов'язання держави та його конкретизації з погляду функціонування інституту відповідальності юридичних осіб за правопорушення кримінального характеру. Екологічний підхід до проблематики нашого дослідження передбачає комплексне бачення динамічного конструкта суб'єктів різного рівня (від екзо- (окремих осіб) до ендо-рівня – людства) та свого роду «ігрового інвентаря», що сплетені у спільну матрицю комунікативної взаємодії та становлять собою автоекозалежність цілого та його частин, їх взаємне породження-споживання себе. Такий діяльнісний конструкт висвітлюється як монада, що, комунікуючи водночас як синхронно (між різними учасниками одної генерації ігрової взаємодії), так і діахронно – між різними поколіннями ігрових збірок, тим самим відтворюють трансцендентальний аспект екологічної взаємодії у межах аутопоезисного цілого.

Держава у світлі такого бачення проблематики позитивного зобов'язання розглядається як активний учасник рекурсивних відносин, що через власне соціально-екологічне становище покликана у руслі складної причинності активними діями впливати на спільне буття і тим самим відновити стаціонарність соціальної системи, здоровий темп взаємин, вектор розвитку тощо.

Продовжуючи лінію екологічного підходу, у статті також розвивається ідея позитивного зобов'язання держави через призму проблематики відповідальності юридичних осіб за правопорушення кримінального характеру. Зокрема, розкривається необхідність захисту мінливого кордону самобутності цілого (соціо-екосистеми) та елементів-учасників, причому як один від одного, так й від самих себе (аутоімунітет), що разом знаходяться у відносинах автоекозалежності. Також у дослідженні обґрунтовується необхідність збереження як позитивних (генеративних), так і негативних (деструктивних) начал діяльності суб'єктів у рамках соціально-екологічного утворення, що у свою чергу обумовлює зміну фокусу проблематики відповідальності зі звичайної причинності до її складного (комплексного) розуміння. Більше того, висвітлюється необхідність переорієнтації такої діяльності на збереження стану динамічної рівноваги (збалансованого розвитку), причому як у синхронному аспекті відповідальності, так і у плані відповідальності за майбутнє. У цьому плані також обґрунтовується необхідність визначення правил відповідальності і стосовно самої держави як активного і впливового гравця, що, однак, перебуває в екологічній залежності від власного оточення.

Ключові слова: позитивне зобов'язання держави, рекурсивний зв'язок, екософське бачення, підхід із погляду складності, трансцендентальна комунікативна взаємодія, відповідальність юридичних осіб за правопорушення кримінального характеру.

The article is devoted to the issues of ecological understanding of the positive duty of the state and its concretization from the point of view of institute of legal entities responsibility for criminal offenses functioning. The ecological approach to the problems of our research offers a comprehensive vision of a dynamic construct of subjects of different levels (from exo- (individuals) to endo – humanity) and a kind of "game inventory", which is woven into a common matrix of communicative interaction and creates auto-eco-dependence of the whole and its part, their mutual consumption-generation of self. Such an active constructor is highlighted as a monad, which, communicating both synchronously (between different participants of the same generations of game interaction) and diachronically – between different generations of game assemblages, thereby reproducing the transcendent aspect of ecological interaction within the autopoietic entire project.

The state, in the light of such vision of positive duty problem, is seen as an active participant in recursive relationships, which, due to its own socio-environmental situation and accordingly to complex causality understanding, is designed to actively influence coexistence, restore relationships, development vector, etc.

Continuing the line of ecological approach, the article also develops the idea of a positive duty of the state through the prism of the legal entities liability for criminal offenses issue. In particular, reveals the need to protect the changing boundary of the identity of the whole (socio-ecosystem) and the participating elements, both from each other and from themselves (auto-immunity), which are together in a relationship of auto-eco-dependence. The study also substantiates the need to preserve both positive (generative) and negative (destructive) activity principles of the subjects within the socio-ecological formation, which in turn causes a change in the focus of liability from ordinary causality to its composite (complex) understanding. Moreover, it highlights the need to reorient such activities to maintain a state of dynamic equilibrium (sustainable development), both in the synchronous aspect of responsibility and in terms of responsibility for the future. In this regard, it is also substantiates the need to define the rules of responsibility in relation to the state itself as an active and influential player, which, however, is ecologically dependent on its own environment.

Key words: positive obligation of the state, recursive connection, ecosophical vision, approach in terms of complexity, transcendental communicative interaction, responsibility of legal entities for criminal offenses.

Постановка проблеми. Інститут юридичної відповідальності є невід'ємною складовою частинкою соціального життя. Разом з тим сучасна глобальна спільнота за посередництвом новітніх технологій представляє нам свій порядок денний. На цьому фоні усе більш гостро проявляють себе питання співвідношення свободи та відповідальності, публічних та приватних інтересів, справедливого балансу відносин тощо. Й абсолютно логічним у світлі наведеного є переосмислення традиційного погляду на державу та її роль у цих та інших процесах пошуку спільного порозуміння, у тому числі й стосовно відповідальності корпоративних утворень за правопорушення кримінального характеру.

Саме за рахунок екологічного підходу ми сподіваємося пролити світло на ті процеси, що мають місце у взаєминах між приватним та публічним, індивідом та колективом, спільнотою та державою. Звідси можна ствердно гово-

рити про декілька актуальних напрямів ревізії інституту кримінальної відповідальності в Україні. По-перше, це безумовний перегляд статусу юридичної особи (далі – ЮО) як суб'єкта відповідальності за злочини та кримінальні проступки. По-друге, переосмислення потребує і саме бачення інституту кримінальної відповідальності не тільки в межах національного законодавства, а й на глобальному рівні – як елемента складної та багатонаціональної (міжнародної) структури кримінальної юстиції та боротьби зі злочинністю в масштабах усього людства. І саме комплексне вирішення наведених питань допоможе Україні йти у ногу з часом, а також забезпечити належний рівень захисту від наростаючої загрози злочинності.

Таким чином, **метою** цього наукового пошуку виступають дослідження екологічного розуміння позитивного зобов'язання держави забезпечити належний захист прав та свобод осіб, а також висвітлення особливостей такого

бачення обов'язку держави щодо проблематики відповідальності юридичних осіб за правопорушення кримінального характеру.

Виклад основного матеріалу. Почати роздуми, на наше переконання, слід із тези, що звучить так: у держави є позитивний обов'язок забезпечити належний захист прав та свобод осіб, що знаходяться в межах її юрисдикції. До такого висновку можна дійти, ознайомившись зі змістом Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мікулич проти Хорватії» (“*Mikulić v. Croatia*”), від 7 лютого 2002 року. Зокрема, у пункті 57 згаданого рішення йдеться про те, що хоча неодмінною метою статті 8 Конвенції (Про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.) є захист людини від свавільного втручання з боку державних органів влади, вона зобов'язує державу не лише утримуватися від такого втручання: на додаток до такого негативного обов'язку на неї можуть покладатися позитивні обов'язки, що природно випливають із поняття фактичної поваги до приватного чи сімейного життя. Ці обов'язки можуть означати вжиття заходів із метою забезпечення поваги до приватного життя навіть у сфері взаємин між самими людьми [1].

У цьому рішенні йдеться не тільки про негативний характер обов'язку тієї чи іншої держави, який полягає в утриманні її від дій, що можуть певним чином обмежити права та (або) свободи осіб, котрі знаходяться в межах її функціонального поля, а й про позитивний характер обов'язку такої держави, зміст якого розкривається в активному втручанні у саму екологію суспільного буття. Слово «екологія» тут слід розуміти через призму «екоософського» підходу, що у буквальному сенсі означає мудрість оточення, природного місця існування, домашніх умов життя. Корінь “*eco*” у слові «екософія» використовується у своєму оригінальному давньогрецькому сенсі “*oikos*” – будинок, домашня обстановка, природне середовище (грец.: *oikos* – житло, приміщення, будинок, кімната, спокій) [2, с. 68]. Тут йдеться про багатосторонні взаємозв'язки соціального організму з його природним життєвим простором, у якому він «у себе вдома» і де, зрозуміло, необхідно рахуватися з іншими його мешканцями [3, с. 83].

Екологічний підхід, на думку Ф. Гваттарі, має три рівні, або реєстри: рівень навколишнього середовища (енвайронменталіський), соціальних відносин, а також рівень людської суб'єктивності. Основна ідея цього підходу така: ми у світі й світ усередині нас. Ми одночасно і творці, і творіння, ми створюємо наше оточення, наш екологічний будинок, який, у свою чергу, постійно обумовлює нас, ми відчуваємо на собі його визначальний вплив, наш мікросоціум, безпосереднє оточення, природне, соціальне і культурне середовище, у якому ми живемо, повсякчас підлаштовує нас під себе. Ми водночас як відкриті світу, так і закриті від нього. Відкритість світу дозволяє нам розвиватися, а замкнутість – підтримувати власну ідентичність, своє «Я», не розчинитися в оточенні. Таким чином, відповідно до Ф. Гваттарі, навколишнє середовище впливає на нас у трьох взаємопов'язаних аспектах: 1) енвайронменталіському, перш за все як природне середовище, 2) соціальному (як середовище суспільних відносин і соціальних дій), 3) індивідуально-особистісному як поле для індивідуалізації, розвитку особистості, розгортання власної креативності [2, с. 68–69].

Екологічне розуміння позитивного зобов'язання держави полягає у її активній діяльності з тим, щоб не тільки встановити сприятливу екологічну обстановку спільного існування для усіх, хто постійно чи тимчасово перебуває усередині умовного «великого спільного будинку», а й забезпечити стабільність (стійкість) такого хиткого, проте абсолютно необхідного балансу суспільних відносин у межах відповідної спільноти. Це неймовірно складно і набагато важче, аніж просто не втручатися у поточний хід справ. Водночас така діяльність є життєво

необхідною і саме для цього, на наше переконання, було розвинуто таке еволюційне утворення, як держава – «жива полімашина».

У цьому запропонованому Е. Мореном формулюванні життя не зводиться цілком до ідеї машини. Зовсім навпаки, воно послуговується її найбільш сильним та багатим сенсом, що закладається в образі «продуктивно-репродуктивно-саморепродуктивної» організації. Це складне поєднання циклічних автоматизованих процесів, у ході яких виробляються істоти-машини, що підтримують цю послідовність за допомогою самовідтворення [4, с. 201, 216].

Таким чином, держава, так само як і інші живі машини, існує в межах певної спільної екосистеми. Вона є активним учасником взаємодії, ба більше, одним із найбільш впливових гравців, що, поміж іншим, можуть переглядати самі правила гри. Це свого роду «демон Максвелла», що покликаний правильно розсортувати позитивно та негативно заряджені часточки у середині замкнутої системи. Саме тому на неї покладається така відповідальність у вигляді позитивного обов'язку активними діями змінювати баланс сил у бажаний для спільноти бік. Звідси цілком логічно випливають декілька питань стосовно теми нашого дослідження: чи створює діяльність юридичних осіб небезпеку для суспільства? І якщо відповідь – так, то як слід поводитись державі, щоб утримати (віднайти, відновити) необхідний баланс відносин у середині соціальної системи?

Відповідаючи на перше питання, варто погодитись із тим, що будь-яка діяльність може мати як позитивний, так і негативний характер, ключову роль тут відіграє точка зору на ситуацію. У нашому випадку «мірилом речей» виступає суспільство як відносно самодостатня та складна соціальна екосистема, де на передній план виринає питання гармонійного існування (динамічної рівноваги). Діяльність юридичних осіб у такому ключі може розцінюватись як певні чинники, що потенційно як зберігатимуть поточне положення сил суспільної взаємодії, так і змінюватимуть його, причому як в один бік, у напрямі більшої впорядкованості, так і в інший – зростання хаотичності процесів, свого роду їх «броунізації». Тому діяльність юридичних осіб відіграє роль певної перемінної у «рівнянні суспільного балансу» і як мінімум потребує уваги зі сторони тієї ж держави.

Проте не кожна дія (подія) потребує нашої реакції, це вимагало би просто-таки необмеженого запасу ресурсів, при цьому ні про яку ефективність їх використання узагалі не доводилося би вести мову. Те ж стосується і держави. Вона, хоч і являє собою відкриту нелінійну систему, як і будь-яка інша жива машина, є операційно замкнутою. Це, як стверджує Ф. Варела, означає, що має місце оперативне закриття мережі взаємозв'язаних модульних підмереж, що дає конкретний режим когерентності, закладений самим організмом та є його когнітивною ідентичністю. Іншими словами, когнітивне «Я» – це те, за допомогою чого організм, перебуваючи у відповідному середовищі, завдяки власній самопродуктивній діяльності стає окремою сутністю у просторі та залишається відмінним від оточення. Природа цього феномену полягає у круговому рефлекторному процесі взаємозв'язку, основним ефектом якого є виробництво себе. Аутопоезис є яскравим прикладом такої діалектики між місцевими рівнями компонентів та глобальним цілим, пов'язаним у взаємному відношенні через вимогу конституції суб'єкта, який самостійно відокремлюється від свого фону. Таким чином, ідентичність, що виникає в результаті аутопоезису, дає організму логічно та механічно точку відліку для сфери взаємодії як з іншими, так і з власним «Я» [5, р. 73, 78, 82–83].

Разом із тим аутопоезис живого організму означає, по суті, його вибірковість, тобто відбір значущого з усього поля наявного та доступного. Операційна замкнутість,

таким чином, являє собою певну селективність по відношенню до зовнішнього, блокування усього того, що не є цінним для виживання і самовиробництва, – вилучення сенсів та значень з оточення. Відтак живі машини не просто існують у рамках певної екосистеми, вони формують власне навколишнє середовище смислів і валентностей, створюють, за Я. фон Ікскюлем, власний «Умвельт» (Umwelt) – світ смислів живої істоти [6].

Однак, як зазначає Ф. Варела: «Між автономною системою та її середовищем існують неминучі протидії: завжди є щось, що система повинна забезпечити з погляду її функціонування цілого». Джерелом такого протистояння є зриви в аутопоезисі, де кожна полонка може розглядатися як спонування до дії, до того, чого не вистачає системі для збереження власної ідентичності [5, р. 80].

Звідси, на думку дослідника, впливає цікавий парадокс: «жива система повинна відрізнятись від свого оточення, водночас зберігаючи свій зв'язок» [5, р. 78]. Такий стан речей можна описати одним словом – «екозалежність». Відповідні системи мають двояку ідентичність: власну, яка їх відрізняє від навколишнього, а також ідентичність екологічної приналежності, яка прив'язує їх до свого оточення – співорганізатора власного «Я». Але, як це не парадоксально, саме за рахунок наведеної залежності і стає можливою автономія цих систем. Вони можуть будувати і підтримувати своє існування, власну автономію, індивідуальність і самобутність винятково в екологічному відношенні, тобто залежно від навколишнього середовища. Звідси, на думку Е. Морена, впливає основний принцип будь-якого екологізованого мислення: «незалежність живої істоти вимагає її залежності від навколишнього середовища» [4, с. 242–243]. Зокрема, тут йдеться про необхідність збереження автоекозалежності між частинами та цілим як рекурсивного процесу спільного самовиробництва і самоспоживання в рамках складного утворення – спільноти-екосистеми.

Сформулюємо тепер запропонований французьким філософом та соціологом принцип системного антагонізму: не існує організації без дезорганізації. Можна навести і зворотне твердження – дезорганізація одночасно і необхідна, й антагоністична для організації [4, с. 154]. Тож як зберегти ціле, не знищуючи протилежності, антагонізми, діалектику, конфлікти, хаотичність, одним словом, зберегти життя всередині системного цілого? Життя – це завжди породження ентропії, де водночас справедливим буде і зворотне твердження: ентропія – це побічний продукт того-таки життя. Відтак, йдеться про діалектичну єдність життя та ентропії, порядку і хаосу. При цьому для системної цілісності важливим є збереження як одного начала, так і іншого, адже саме в єдності вони можуть існувати, створювати нове та розвиватись.

Однак як втілити принцип системного антагонізму в рамках відповідальності ЮО за правопорушення кримінального характеру? Схоже, що має йтися про такий критерій взаємодії, як суспільна небезпека. Вона уособлює собою певний стан соціального буття, що характеризується більшою чи меншою наближеністю процесів усередині відповідної спільноти до природних умов – онтологічного жаху (М. Гайдегер), хаосу (Ф. Ніцше), стану війни всіх проти всіх (Т. Гоббс, Дж. Лок) тощо. Слідуючи принципу системного антагонізму, варто говорити не про «викорінення» суспільно небезпечної моделі поведінки з боку ЮО. Зовсім навпаки, слід, усвідомлюючи певний позитивний аспект хаотичності буття, шукати той необхідний динамічний баланс, що дозволить спрямувати деструктивні начала діяльності ЮО у вигідне для спільноти русло.

Ключовим елементом тут виступає взаємодія. Вона утворює щось на кшталт Гордієвого вузла, у який зав'язані порядок і безлад. Тож на передній план виходить питання такого позиціонування сил організації та розсіювання, щоб

системні сили тяжіння, подібності, зв'язків, комунікацій тощо перевершували сили відштовхування, виключення, розпаду, щоб вони їх гальмували, стримували, контролювали, одним словом, «симулювали» [4, с. 77, 151–154].

У світлі наведеного можна під дещо іншим кутом зору поглянути на зміст позитивного обов'язку держави. З одного боку, вона має діяти, щоб жити. Держава має активно втручатись у характер та сам принцип «гри взаємодії» з тим, щоби зберегти себе, власне «Я». З іншого боку, держава, як і будь-яка інша жива машина, може підтримувати своє автономне існування винятково в екологічному відношенні – залежно від соціальної екосистеми.

Тому виникає цілий ланцюжок питань, що комплексно наповнюються новим змістом позитивний обов'язок держави. Давайте спробуємо їх сформулювати та хоча б частково розкрити, зокрема стосовно питання відповідальності ЮО за правопорушення кримінального характеру.

Почнемо із такого питання: як зберегти соціальну екосистему (ціле) і при цьому захистити суб'єкта соціальної взаємодії (частину)? Логіка цього питання впливає із твердження Е. Морена з приводу того, що ціле завжди більше, ніж проста сума частин. Тут йдеться про такий продукт організації, як емерджентність, що зумовлює виникнення нової якості. Разом з тим, як звертає увагу сам філософ, хоча емерджентність і невіддільна від системи як цілого, однак вона проявляється і на рівні його складників. Зокрема, якості, притаманні частинам всередині відповідної системи, відсутні або є лише потенційними за умов роздільності цих частин, іншими словами, вони можуть виникнути винятково за допомогою цілого і в його межах. Тому ми спостерігаємо систему, у якій макро-емерджентні властивості зумовлюють зворотний вплив на частини у формі мікроемерджентностей. «У такому випадку не тільки ціле більше, ніж сума частин, а й частина, перебуваючи у цілому й існуючи за його рахунок, більша, ніж частина», – зазначає французький мислитель [4, с. 139–140].

Водночас, як тільки ми починаємо осягати систему, на зміну «редукціоніському засліпленню» (яке бачить тільки складові елементи) приходять «холістичне осліплення» (яке звертає увагу винятково на ціле). Тим часом як постійно підкреслюється, що ціле більше суми частин, дуже рідко формулюється протилежне припущення – ціле менше суми частин. У цьому плані, як справедливо зауважує Е. Морен, ми підходимо до бачення у системі не тільки виграшу за рахунок емерджентності, а й втрати через обмеження, поневолення і придушення. Зокрема, система не породжує винятково збагачення, вона приносить також і збідніння, причому пропорційність виробництва мікро- та макроемерджентностей щодо придушення і поневолення всередині цілого не є сталою, вона змінюється як в один, так і в інший бік [4, с. 144, 146].

Що це означає з погляду відповідальності ЮО? Певно, що вони не повинні оплачувати свою діяльність ціною руйнації спільноти, частиною якої вони є. Соціальна екосистема являє собою ціле для ЮО, так само як і для інших учасників «гри взаємодії». Вона є наочним втіленням емерджентних властивостей, нової якості, що виникає винятково за умов єдності та узгодженості усіх елементів системи. Разом з тим, ЮО-частина є більшою за себе у тому плані, що саме за рахунок соціальної валентності із цілим вона набуває рис мікроемерджентності.

Отож, саме емерджентна властивість спільноти є водночас і причиною, і наслідком. І саме цей «плід» взаємодії варто зберегти державі з погляду відповідальності ЮО. Адже, будучи плодом спільної гри, її підсумком, вона у той же час є початком «нового ігрового циклу». Проте тут також йдеться про проблематику збереження в рамках цілого як власної самобутності держави, так й ідентичності інших гравців (частин). Варто не забувати, якою ціною була досягнута та ж єдність. Тут на передній план

впливає питання межі невтручання цілого у буття частин, їх автономію. Ба більше, необхідно також вирішувати, як частині захиститись від себе самої (від свого роду надмірної аутоімунної реакції), адже, як уже було сказано, складник у рамках цілого не тотожний собі. Вона, набуваючи мікромерджентності, тим самим породжує іншу себе.

Тому постає питання віднаходження цього парадоксального кордону самобутності. Парадоксального у тому розумінні, що держава та інші ЮО, будучи частинами цілого, уже не тотожні собі, вони знаходяться у складних відносинах виробництва-споживання щоразу нових «Я». І, циклічно генеруючись, новий процес як не схожий на попередній, так і водночас зберігає складну причинність із собою первинними. Таким чином, метою запровадження відповідальності ЮО має слугувати обмеження (попередження) деструктивних впливів як з боку цілого (соціо-екосистеми), так і з боку окремих елементів-учасників на себе самих.

Проте, як зазначає Е. Морен: «Ціле не функціонує як ціле, якщо частини не функціонують як частини» [4, с. 160]. Це твердження логічно приводить нас до проблематики зв'язаності (єдності) в умовах соціального життя, що, як ми уже побачили, неможливе без протиріч, антагоністичних спрямувань, породження та споживання хаотичності буття.

Тож про яку організованість слід мовити? Схоже, що про певну якісну складову частину соціальної взаємодії. Про ту межу, де кількість різноманітних соціальних контактів переростає у нову якість – емерджентність, що характерна для системного утворення загалом. Разом з тим, як уже було сказано, складові елементи також змінюються, вони стають мікромерджентними, набуваючи нової ідентичності. Таким чином, як ціле не ціле, так і частини нетотожні самим собі. Вони залучені до складної «гри взаємодії», де кожний розклад, кожна нова «партія», її початок, перебіг та підсумок по-новому збирають ціле із частин, руйнуючи при цьому попередню узгодженість.

Водночас варто повторити питання: яку єдність слід мати на увазі? Можливо єдність гравців? Адже саме вони привносять нове у гру – суб'єктивний фактор. Чи єдність предметів гри, свого роду ігровий інвентар? Очевидно, що їх поєднання, що сукупно і являють собою ту ж «гру взаємодії», причому у динамічному плані – слід також враховувати й історію ходів, ставки та зобов'язання учасників, більше того, навіть після завершення партії, що є особливо актуально відносно такого впливового гравця, як держава.

Ще М. Мерло-Понті звернув увагу на те, що для сліпого його палиця перестає бути просто об'єктом, вона, ставши сферою його власної чутливості, перестає сприйматись ним як зовнішнє. Вона, розширюючи обсяг і активний радіус торкання, виступає як механізм, що компенсує вади зору. Дещо згущуючи барви цього подання, можна припустити, що для сліпого палиця стає частиною нього самого. «Аналогічним чином, – продовжує О.М. Князева, – для вченого його комп'ютер, флешка, книга конспектів або ж його експериментальні прилади й установки – це продовження його самого» [6].

Така постановка проблематики зв'язаності логічно відсилає нас до творчості Ж. Дельоза та Ф. Гватарі з їх філософською концепцією «ризому». Остання являє собою підземний відросток (цибулину), абсолютно відмінну від коренів і корінців. Її прикладом у живій природі може слугувати описана французькими філософами ситуація взаємної детериторизації і ретериторизації осі та орхідеї. Зокрема, орхідея детериторизується, формуючи образ, кальку осі, яка у свою чергу ретериторизується на цьому образі. Однак оса, перетворюючись у деталь апарату репродукції орхідеї, детериторизується, у той же час ретериторизує орхідею, транспортуючи її пилок. Відтак, оса та орхідея утворюють ризому. Тут, як звертали увагу Ж. Дельоза та Ф. Гватарі, йдеться не про якусь імітацію а «про захоплення коду, про додану вартість останнього,

збільшення валентності, справжнє становлення, становлення-осою орхідеї, становлення-орхідеєю осі, кожне з яких забезпечує детериторизацію одного і ретериторизацію іншого...» [7, с. 11–12, 17].

Ризома – це карта, а не калька. «Орхідея не відтворює кальку осі, вона становить карту разом з осою всередині ризому». Вона являє собою альянс, і тільки. Натомість калька – це спадкоємність. Уся логіка дерева, як стверджували французькі мислителі, – це логіка кальки і відтворення того, що дано нам уже готовим. Але зворотний процес організації так само природний. Ось чому так важливо, на думку видатних філософів, випробувати іншу операцію, зворотну, але не симетричну: «Возз'єднати кальки на карті, привести коріння або дерева до ризом» [7, с. 14, 20–24, 38, 44].

Таким чином, існують вкрай різні збірки – карти-кальки, ризоми-коріння зі змінними коефіцієнтами детериторизації. У ризом існують структури дерева або коріння, але не буде помилковим і зворотнє твердження: гілка дерева або сегмент кореня можуть почати розпускатися у ризому. Тут йдеться зокрема про моделі, які не перестають будуватись та конкретизуватись, а також про процеси, які не перестають плинутися, розбиватись і відновлюватись [7, с. 25–26, 36].

Отже, як співвідноситься «гра взаємодії» та згадані вище організаційні збірки? З одного боку, має місце єдність гравців, які являють собою, у силу їх суб'єктивних характеристик, коріння, корінці, дерева або одним словом – кальки своїх пращурів та себе минулого. З іншого – є ігровий інвентар, що логічно більш близький до організаційної моделі ризому. Адже сама по собі множинність предметів гри це аж ніяк не повторення готового, це швидше, карта на якій відбуваються щоразу нові і нові партії взаємодії, де гравці проявляють власну креативність, хист до перемоги, ситуативні альянси та спонтанні рішення. Однак калька безумовно присутня у грі (наприклад, правила), проте сам процес взаємодії логічно несе у собі ідею унікальності – саме такий склад учасників, конкретний баланс сил, ситуативні послідовності ходів, що для сторонньої особи зовні швидше схожі на броунівський рух. Більше того, як тільки гра переростає у кальку вона перестає бути цікавою. Адже який у ній сенс, якщо, сівши у уловний стіл, усі наперед уже знають чим завершиться партія, це просто-таки щоразу дублювання рахунку, одні і ті ж тактики, стратегії, альянси і т.д., іншими словами, така гра стає мертвою, аж допоки не відродиться у ній ризоматичні начала, правила не зазнають змін, не зміниться ігровий інвентар або якимось іншим чином буде знайдений новий баланс між сталістю гри та її цікавістю – непередбачуваністю.

Відтак, мовлячи про «гру взаємодії», слід мати на увазі певне поєднання згадуваних вище організаційних форм. Саме у єдності суб'єктивного та об'єктивного факторів можна уловити цілісну картину взаємодії, де карта наповнюється індивідуальними та колективними елементами поведінки гравців, а генеалогія учасників у взаємодії з іншими знаходить поле для прояву власної креативності. Тож «ігри взаємодії», використовуючи термінологію Ж. Дельоза та Ф. Гватарі, – це ті-таки карти-кальки, ризоми-коріння з мінливими коефіцієнтами детериторизації, що постійно змінюються, переростають один в одного, поглинають одне одного та повертаються до первинного стану [7, с. 25–26].

І якщо продовжити запропоновану логіку роздумів у руслі тематики позитивного обов'язку держави, то можна поглянути на нього з точки зору необхідності знаходження та збереження балансу організаційних та креативних (дезорганізаційних) сил у середині соціального цілого, що має вигляд унікальної ризоматично-кореневої збірки. Вона покликана як зберегти сталість умовного ігрового процесу (автентичність самої «гри»), так і залишити відкритим вікно можливих варіацій, адаптацій,

структурних та інших змін, що дозволять тій же грі залишитись цікавою, жити та розвиватись.

Цей же принцип взаємодії слід застосовувати і при вирішенні питання відповідальності ЮО за правопорушення кримінального характеру. Метою такого структурного пошуку має бути не стільки окремі обмеження діяльності ЮО, скільки цілісний погляд на складну ситуацію ігрової взаємодії, де фігурують як сам ігровий процес, так й «ігровий інвентар» разом з учасниками, одним із яких є у тому числі й держава. У цьому плані правила відповідальності мають стосуватись і її самої як гравця. Адже саме «гра взаємодії» як комплексне утворення, як активна збірка калюк-коренів на фоні спільної карти-ризми і створює макромерджентність цілого, за рахунок якого держава (частина) і зберігає власну мікромерджентність – свою ідентичність.

Водночас за такого формулювання проблематики зв'язаності на передній план виступають питання межі деформації такого цілого або коефіцієнта детериторизації ризом та коренів усередині відповідної системної збірки. Іншими словами, важливо зрозуміти допоки ціле залишається собою та зберігає структурну рівновагу в умовах динамічного розвитку на різних рівнях власної формації, що, зрештою, і дозволяє нам перейти до наступного питання, яке стосується проблематики збереження системою динамічної рівноваги.

Відтак мова піде про таку властивість системи, яку Е. Морен називає «стаціонарним станом». Зокрема, як звертає увагу сам науковець: «Стійкість полум'я свічки, форми виру, морфології зірки, гомеостаз клітини або живого організму, невіддільні від термодинамічної нерівноваженості, тобто від потоку енергії, який проходить через них». Ба більше, відсутність такого надходження ззовні матиме наслідком деградацію і загибель системи як такої. Тож, ключовим завданням у проблематиці збереження форми є саме розгляд таких станів, які забезпечують врівноваженість цілого в умовах розбалансованості його елементів. Останні, будучи нестабільними одне відносно одного, зустрічними потоками, у той же час знаходяться у стані узгодженості та врівноваженості з точки зору цілого [4, с. 224].

Із цього приводу актуальною є запропонована Л. фон Берталанфі концепція рухомої рівноваги (Fließgleichgewicht) живих організмів. Цей принцип, як стверджує О.М. Князєва, не має аналогів у світі неживої природи. Живий організм безперервно підтримує себе через процеси асиміляції і дисиміляції елементів, одночасного розчинення (Abschmelzen) і відновлення росту (Nachwachsen). І якщо названі зустрічні процеси знаходяться у стані рівноваги, то ззовні така жива система виглядає саме як стаціонарна. Цим власне і підкреслюється важливість ролі гнучкості, пластичності, флексibilityності самої структури для забезпечення сталого функціонування і розвитку живих організмів та їх популяцій [6].

Тож про яку динамічну складову урівноваженості йде мова з точки зору позитивного обов'язку держави? Схоже, що про сам процес гри, де важливим є не тільки наявність правил, ігрового обладнання та учасників, а й динамічного аспекту – зв'язаності елементів цілого у руслі ігрової взаємодії. Саме рух дозволяє такій структурі як то кажуть утриматись на плаву, зберегти свою роль соціального атратора для гравців. У цьому плані позитивний обов'язок полягає не тільки у забезпеченні самих умов гри, а й у підтриманні чи набутті оптимального темпу або ритміки взаємодії, причому як з точки зору пришвидшення, так й уповільнення інтенсивності взаємин у рамках гри, її розвиток (зміни), як то оновлення правил, ігрового інвентаря, учасників тощо. Загалом поняття “steady state”, або стабільний стан нерівноваги, визначає ці ключові моменти. Відносна незмінність форм системи залежить саме від ефекту кругообігу взаємодії складових

її елементів. Тому, як справедливо звертає увагу Е. Морен, нам слід зрозуміти, що постійність руху підтримує організаційну сталість форм, яка у свою чергу обумовлює збереження відповідного руху [4, с. 224].

Звідси ми можемо з дещо іншого кута зору поглянути на проблематику позитивного обов'язку держави стосовно питання збереження стаціонарного (урівноваженого) стану системи. Його розкриття через призму збалансованого розвитку (“sustainable development”)¹ в рамках трансцендентальної комунікативної спільноти висвітлює «гру взаємодії» як складну багаторівневу збірку різноманітних ігрових генерацій, що зв'язані між собою ризоматично-кореневою історією нашарування та відмирання активів комунікативної інтеракції у межах соціального цілого – спільної соціоекосистеми. Причому як у синхронному плані, в рамках поточного складу ігрового конструкту, так і в діахронному – між різними генеративними збірками.

Що це означає для держави? Перш за все те, що вона покликана уберегти позитивний баланс коеволюційних процесів від деградації та небуття. Тут йдеться про важливість збереження досвіду, що отриманий протягом попередніх ігрових взаємодій, та який покладений в основу поточного ризоматично-кореневого конструкту соціальної системи. Іншими словами, варто зберегти позитивний баланс системної ідентичності з тим, щоб “гра взаємодії” могла тривати як така, враховуючи при цьому можливість збереження не гірших, порівняно з теперішніми, вихідних позицій для наступних поколінь.

Безумовно, для підтримки існування системи необхідна її постійна адаптація до змін навколишнього. Проте такі варіації, по мірі їх нагромадження, разом з тим виявляють і позитивні тенденції розвитку цілого, його більш ефективний конструкт, моделі взаємодії тощо. Тож для держави також важливим є утримати належний вектор розвитку коеволюційних процесів або, іншими словами, їй слід зберегти та продовжити тенденції, що є перспективними з точки зору спільноти.

Водночас важливо зберегти здоровий темп такої коеволюційної взаємодії. Мова йде, зокрема, про чергування соціальних станів активності та пасивності, відповідна швидкість як окремих процесів взаємодії, їх ланцюжків одне відносно одного в рамках соціального цілого, так і злагодженість соціальних збірок (конструктів) складної взаємодії як цілісного композиційного утворення – темпосвіту. Більше того, важливим елементом такої складної гри є злагодженість і відповідних темпосвітів, їх узгодженість між собою, дотичність та можливість органічних переходів між ними. Ще складнішим питання збереження належного темпу відносин проявляється у світлі трансцендентальної комунікативної взаємодії – між різними поколіннями. У цьому плані важливим є збереження (набуття) такої соціальної ритміки, що дозволить не тільки зберегти поточний плін речей у «грі взаємодії», а й створити відповідні вихідні умови для подальших генерацій.

Із цього приводу доречним буде згадати тезу Г. Йонаса стосовно сучасного розуміння кантівського категоричного імперативу. Він, зокрема, пропонує його власну інтерпретацію – імператив відповідальності за майбутнє, а саме: «Чини так, щоб наслідки твоєї дії узгоджувались з продовженням автентичного людського життя на Землі» [9, с. 43]. Під таким кутом зору на поверхню випливають питання узгодження не тільки існуючих соціально-екологічних темпосвітів, а й таких, що тільки з'являються, так би мовити, майорять на горизонті спільного буття. Тут має місце перехід від цілого, певної локальної спільноти, наприклад, держави чи народу, на рівень метацілого, яке

¹ Як звертає увагу Т. Бебешко, поширений в українській мові переклад «сталий розвиток», позбавляє цей термін динамічності англійського оригіналу. Це дає змогу часто підмінити його «сталім економічним розвитком», що є відвертою маніпуляцією сенсами [8, с. 25].

виражається в образі людства та автентичного людського життя, що власне і зміщує акцент проблематики у сторону ускладнення розуміння відповідальності.

І, нарешті, держава покликана зберегти цілісність коеволюційної автоекозалежності індивіда, колективу та їх природного середовища. Зокрема, тут йдеться про утримання та розвиток не тільки частин (ігровий інвентар, учасники, їх взаємодія між собою, темп, вектор такої взаємодії тощо), а й цілого – «гри взаємодії» – як метамерджентного утворення, збереження його власного, відмінного від його частин та оточення, темпу, вектору розвитку, стаціонарності, ідентичності тощо.

Таким чином, збереження динамічної рівноваги – це збереження цілісності в умовах детериторизації – виходу за рамки себе, поточної структури власної автентичності. Це побудова нових колективних та індивідуальних «Я», не втрачаючи при цьому попередніх себе. Разом з тим, залишається відкритим питання способу такої взаємодії. Ключовим фактором у цій складній грі є поняття рекурсії, яка являє собою зворотний зв'язок, що має позитивний або негативний характер. Зворотна дія, яка підтримує сталість системи або регулює її функціонування, називається негативною (негативний зворотний зв'язок). Вона запускається як реакція на будь-які зовнішні чи внутрішні зміни і прагне усунути їх. Негативний зворотний зв'язок, згідно з Е. Мореном, – це усунення відхилення, відновлення, сталість та збереження форми (морфостаз). У свою чергу, позитивний зворотний зв'язок втілюється у посиленні відхилення, зростанні або навпаки зменшенні ентропії, руйнуванні, розсіюванні або створенні форми (морфогенез) [4, с. 153, 265].

Тож якою має бути роль держави з точки зору її позитивного обов'язку зберегти складний характер циклічних рекурсивних зв'язків між цілим та його частинами у рамках спільної соціоекосистеми? Схоже, що вона має сприяти створенню такого співвідношення позитивних та негативних рекурсивних процесів у середині цілого, який, з одного боку, збереже оптимальний темп розвитку у належному векторі коеволюції, з іншого – утримає деструктивні впливи позитивних зворотних зв'язків у рамках розумного, тобто не допускаючи їх крайніх проявів та руйнації системи як такої. Необхідно, як зазначає Е. Морен, щоб організаційні сили тяжіння, подібності, зв'язків, комунікацій і т.п. перевершували сили відштовхування, виключення, розпаду, щоб вони їх гальмували, стримували, контролювали, одним словом, віртуалізували. Будь-який організаційний зв'язок вимагає й актуалізує принцип додатковості (емерджентності), що у свою чергу обумовлює та певним чином розвиває принцип системного антагонізму [4, с. 151].

Водночас, як наголошує французький філософ та соціолог, зворотний зв'язок не знищує саму причину протистояння. Тут варто застосовувати зовсім інший підхід до розкриття змісту взаємної гри причин та наслідків. Зокрема, апелюючи до ідеї петлі, Е. Морен наголошує на виникненні нової причинності – складної, що не редукується до «звичайного» уявлення про причинно-наслідковий зв'язок. У світлі такого підходу важливо переосмислити декілька моментів стосовно самого розуміння причинності. По-перше, слід виходити із того, що складна причинність не лінійна, вона впливає із природи циклічності, рекурсивності та замкнутості на собі, а відтак вона не може розглядатись через призму класичного конструювання валентності причин та їх наслідків. Тут варто говорити швидше про їх взаємну генеративність, де відповідний наслідок у певному розумінні є причиною самого себе, а причина – викликана власним наслідком. Тож причинність, яка породжується у процесі аутопозиса і за допомогою нього, може на думку філософа бути названа генеративною причинністю [4, с. 301].

По-друге, має місце одночасно роз'єднаний і з'єднаний, антагоністичний і додатковий характер екзо- та ендопри-

чинності, що відсилає нас до комплексної проблематики взаємної відносної причинності [4, с. 301]. Найважливішим тут, як звертав увагу Г. Прімас, є відмінність референтів та цілей між ендо- та екзо- підходами. Перший відноситься до незалежної від суб'єкта реальності та націлений на метафізичні універсальні закони. Ендосутності можуть бути пов'язані з гіпотетичними «речами у собі» або з платонівськими ідеями, універсальністю та простотою первинних образів. Вони приховані від нас і, звичайно, ніякі спостереження чи експерименти не здатні цілковито проявити нам цю ендо-реальність. На протигагу останній, екзопідхід відсилає нас до емпіричної реальності, нашого феноменологічного досвіду, і стосуються аристотелівськo різноманітності та багатства конкретного, окремого. Він має на меті представити адекватні описи матеріальних предметів та процесів, які ми можемо безпосередньо сприймати за допомогою органів чуття [10, р. 6–9].

Проблематика комплексної відносної причинності у свою чергу акцентує увагу на ролі інтерфейсу взаємодії ендо- та екзо-рівнів. Тут, з одного боку, усі відомі нам фундаментальні універсальні апіорні принципи відносяться до суворо закритих систем – це ендовимір, або, як його назвав Г. Прімас, «погляд із нізвідки». Основна ідея такого підходу полягає у тому, що фундаментальний закон не повинен залежати від контексту, він відноситься до внутрішнього світу, що має максимальну безперервну симетрію. Натомість світ, який ми переживаємо (ендосвіт), сповнений асиметрій. Для нього є характерним певний розріз, що відокремлює його від навколишнього і якому він зобов'язаний своїм існуванням. Відтак, кожний експеримент чи функціонально значущий опис вимагає поділу ендо-світу на систему об'єктів і систему спостереження, ми повинні додати конкретний контекст, який характеризує цей розрив [10, р. 6, 10–11].

Водночас будь-яка жива організація, продукуючи внутрішній детермінізм, тим самим накладає певні обмеження, що перешкоджають окремим зовнішнім причинам викликати їх звичні наслідки. Система, на думку О.І. Аверіної, оцінивши сигнал, швидше за все ігнорує такий імпульс або намагається його погасити. Цей час характеризується як «ефект затягування». Петля зворотного зв'язку, яка забезпечує і підтримує її ідентичність, поглинає або виправляє випадкові збурення, які загрожують існуванню та (або) функціонуванню такої живої-машини. Вона намагається зберегти свій статус-кво і утримати існуючий порядок, нейтралізувати дію зовнішньої чи внутрішньої причини або – як стверджує Е. Морен – дати «відповідь». Відтак, причинність може безпосередньо вступати у гру не інакше, ніж коли її активний (деструктивний) вплив перевершує поріг допустимого, що власне і виводить нас на третій аспект складної причинності – введення у причинність внутрішньої невизначеності [4, с. 301–302; 11, с. 259].

Отож, поведінка держави має ґрунтуватись на складному розумінні відповідальності. Їй не слід продовжувати діяти винятково в руслі власної цілераціональності й позиціонувати себе домінантним («альфа») гравцем, що диктує власні правила іншим учасникам під загрозою застосування сили. Має бути комплексний підхід до взаємодії, коли внутрішній (екзо – особа), зовнішній (ендо – людство) рівні та сама планка розрізнення (комунікативний інтерфейс – спільнота) з'єднані спільною матрицею взаємодії. Такий конструкт складної відповідальності по суті є модальністю трансцендентальної комунікації, коли у спілкуванні беруть участь не тільки поточний склад гравців, але і минулі генерації (соціальна пам'ять) разом з прийдешніми (у світлі відповідальності за майбутнє).

Таким чином, з огляду на викладене можна зробити декілька **висновків**. По-перше, екологічний підхід до дослідження питання позитивного обов'язку держави означає розкриття його змісту через призму автоекозалежності цілого (макромерджентності), частин (мікромерджентностей)

та оточення (спільноти-екосистеми), їх взаємодії між собою у певному темпі та формі рекурсивної петлі спільного та взаємного породження-споживання себе.

Позитивний обов'язок держави у світлі такого підходу – це її обов'язок здійснювати активні рекурсивні впливи на соціально-екологічне буття із тим, щоб, з огляду на складну причинність, нівелювати надмірні деструктивні та (або) генеративні прояви розбалансування стану стаціонарності відповідної спільноти, зберегти позитивний баланс організованості, здоровий темп та вектор соціальної взаємодії, і тим самим зберегти належні умови існування в рамках нелінійної відкритої соціоєкосистеми.

І якщо екстраполувати екологічне розуміння позитивного зобов'язання держави на проблематику відповідальності ЮО за правопорушення кримінального характеру, то його можна розкрити через такі вимоги до діяльності держави:

1) необхідно захистити мінливий кордон самобутності у тому розумінні, що метою запровадження відповідальності ЮО має слугувати обмеження (попередження) деструктивних впливів як з боку цілого (соціоєкосистеми), так і зі сторони окремих елементів-учасників на ціле та себе самих (свого роду аутоімунна реакція соціального організму);

2) слід, усвідомлюючи певний позитивний аспект хаотичності буття, шукати той необхідний динамічний баланс, що, виходячи зі складної причинності, дозволить спрямувати деструктивні начала діяльності ЮО у симбіотичне для спільноти русло. Відтак, державні сили мають бути спрямовані не стільки на усунення джерел (причин)

таких девіацій, скільки на нівелювання звичайних наслідків, що критично (причому як негативно, так і позитивно) впливають на стан стаціонарності живої соціоєкосистеми;

3) така діяльність має бути зорієнтована на збереження стану динамічної рівноваги – співвідношення позитивних та негативних рекурсивних процесів у середині цілого, який, з одного боку, збереже оптимальний темп розвитку у належному векторі коеволюції, з іншого, утримає деструктивні впливи позитивних зворотних зв'язків у рамках розумного, тобто не допускаючи їх крайніх проявів та руйнації системи як такої;

4) вона має впливати із комплексного розуміння злагодженої взаємодії між різними рівнями (елементами, учасниками) у середині живої соціальної системи, із відповідною спільнотою як цілим, а також людством – ендоспільністю (метацілим). Іншими словами, діяльність держави має ґрунтуватись на тому, що ціле працює як ціле, у той час, як частини працюють як частини у рамках спільного для них усіх соціально-екологічного середовища – людства. Більше того, має бути врахований не тільки синхронний характер відповідальності тих, хто бере участь у поточній багаторівневій взаємодії, а й діахронний – трансцендентальний – аспект відповідальності за майбутнє існування соціоєкосистеми;

5) у цьому плані правила відповідальності мають стосуватись і самої держави як активного і впливового гравця, який зберігає свій статус, свою ідентичність, винятково у відношенні еко-залежності від навколишнього та інших учасників комплексної «гри взаємодії».

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Мікулич проти Хорватії" ("Mikulić v. Croatia"), від 7 лютого 2002 року, № 53176/99. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=472>.
2. Князева Е.Н. Мудрость среды: идеи Ф. де Соссюра, Ф. Гваттари, Р. Тома в контексте развития биосемиотики. *Философские науки*. 2016. № 9. С. 61–76.
3. Лоренц К. Обратная сторона зеркала / Пер. с нем. Под ред. А.В. Гладкого; Сост. А.В. Гладкого, А.И. Федорова; Послесловие А.И. Федорова. Москва: Республика, 1998. 495 с.
4. Морен Э. Метод, Природа Природы / Пер. с фр. Е.Н. Князевой. Москва: Прогресс-Традиция, 2005. 464 с.
5. Varela F. Patterns of Life: Intertwining Identity and Cognition. *Brain and Cognition*. 1997. Vol. 34. P. 72–87.
6. Князева Е.Н. Понятие "Umwelt" Якоба фон Иксюля и его значимость для современной эпистемологии. *Вопросы философии*. 2015. № 5. С. 30–44. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1155&Itemid=52.
7. Делез Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения / Пер. с фр. Я. И. Свирского, под науч. ред. В. Ю. Кузнецова. Екатеринбург: У-Фактория; Москва: Астрель, 2010. 895 с.
8. Бебешко Т. Влада проти Ладу. Сучасна синархія. Київ, 2014. 52 с. URL: https://www.academia.edu/11118184/Влада_проти_Ладу.
9. Бьолер Д. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу / Пер. з нім. А. Єрмоленка. Київ: Стило, 2014. 157 с.
10. Primas H. Endo and exo-theories of matter. *Endo and Exo-Concepts of Observation and Knowledge in Physics, Philosophy, and Cognitive Science*. Berlin. Springer-Verlag. 1994. P. 163–193. 27 p. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/207372638.pdf>.
11. Аутопоэзис социальных систем: монография / за науч. ред. В.П. Беха; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. 746 с.